

Т. Д. Чубіна

ФРАНЦІШЕК САЛЕЗІЙ ПОТОЦЬКИЙ: ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Пропонована розвідка є спробою в сучасній українській історичній науці осмислити, узагальнити, й, зрештою, об'єктивно оцінити життя польського політика, магната – Францішка Салезія Потоцького (1700–1772 рр.). Його життєпис, висвітлення вчинків на громадській арені, у адміністративно-господарському плані та в особистому житті на тлі багатого на події політичного життя поглиблює розуміння епохи та надає матеріали щодо панування польських магнатів на українських землях.

Ключові слова: *біографія, герб Пилява, рід Потоцьких, Францішек Салезій Потоцький, Станіслав Щенсний Потоцький.*

Здавна історія та біографія вважалися нерозривними поняттями. Життя окремих осіб допомагало глибше і повніше з'ясувати хід та значення історичних подій, робило хронологію більш конкретною. З розвитком загальної письменності інтерес до вивчення біографій надзвичайно підвищився. Сьогодні біографія є допоміжним засобом для істориків.

В наш час зростає потреба в теоретичному осягненні минулого, розумінні сучасності та визначенні контурів майбутнього. Сучасні дослідники дедалі більше зосереджуються на нерозривних взаємозв'язках людини, історії та культури. Людина, навіть не усвідомлюючи цього, творила історію, культуру і, що є дуже суттєвим, саму себе.

Як дослідницька проблема біографія сьогодні знаходить самостійний статус у всій системі історико-філософських знань і наук про людину.

Виходячи з вищесказаного, автор прагне ознайомити широкі наукові кола істориків з біографією польського магната Францішка Салезія Потоцького.

З середини XVI ст., після Люблінської унії, на землі Брацлавщини активно переселяються представники польських магнатських родин. Вони одержували тут королівські пожалування – староства; крім того, саме ці діячі обіймали майже всі ключові адміністративні посади в Подільському і Брацлавському воєводствах – воєвод, каштелянів та суддів, як великі гетьмани коронні та польні вони очолювали збройні сили Речі Посполитої. Оцінка діяльності цих людей досить неоднозначна, однак безглуздо не помічати їх безперечного внеску в історію України. Йдеться про польські магнатські роди: Потоцьких, Калиновських, Яблоновських, Язловецьких, Браницьких, Любомирських, Конецпольських, Ланцкоронських, Замойських.

Потоцькі – польський рід герба Пилява, який пізніше одержав графський титул. Герб Пилява являє собою два хреста у блакитному полі, третій хрест зображений наполовину [1]. Згідно з легендою цей герб був дарований

королем Владиславом Кучерявим лицарю Зарославу, предку Потоцьких. Політичної могутності ця родина набула в середині XVI століття.

Мета статті полягає в тому, щоб, відкинувши раніше сформовану ідеологічну упередженість до родини Потоцьких, показати сторінки життя одного з представників цього знатного роду, зокрема Францішка Салезія Потоцького.

Фрагментарні згадки про Францішка Салезія Потоцького як у польській, так і у вітчизняній історіографії [2–8], а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії роду Потоцьких спонукали автора до цієї наукової розвідки.

Потоцький Францішек Салезій герба Пилява (1700–1772 рр.) – київський воєвода. Був онуком гетьмана Фелікса Казимира, сином Юзефа, охоронця війська королівського і Теофіли (померла 1742 р.), доньки Яна, львівського старости [9, с. 814].

Після смерті батька він отримав значний спадок, зокрема, Кристинопіль. На сеймі дебютував в 1724 р., будучи депутатом від бельзького воєводства. Ймовірно, виконував у той час функцію депутата, тому що в 1726 р. став маршалком Трибуналу Королівського в Любліні, суміщаючи всупереч закону цю посаду з депутатською функцією на сеймі в 1726 р. Був депутатом також на останньому гродненському сеймі: в 1729 р. від брацлавського воєводства, в 1730 р. – від чернігівського воєводства.

У січні 1728–1731 рр. виступав у суперництво з численними конкурентами за Софію Сенявську, спадкоємицю величезних статків. Вийшовши із цієї конкуренції, переможений Августом Чарторийським, утвердився в неприязні до табору «сім'ї» Чарторийських і Понятовських.

Кумедну історію про боротьбу Потоцького з Чарторийським за Денгоф-Сенявську розповідає сучасник:

«Молодий син коронного стражника Салезій Потоцький, на той час уже староста львівський, а пізніше воєвода київський, незважаючи на конкуренцію з боку князя Чарторийського, став з ним змагатися за руку молодої вдови, яка недавно втратила чоловіка. То був пан зі старопольськими звичаями, завжди оточений великим двором з шляхти, пишний, популярний, улюблений в народі, але з нічим не вгамованою пихою.

Він не був небезпечним суперником для князя Чарторийського; жінка гетьмана, як і князь, отримали закордонне виховання, розмовляли між собою французькою мовою, а Салезій Потоцький знав тільки польську та трохи латину. Ходив він у кунтуші, голову мав поголену, не вмів говорити ті дотепні компліменти, які заповнюють бесіди з дамами, вихованими на французькій мові, не міг подобатись багатій дамі.

Якось він довідався, що програє через французький одяг та виховання свого суперника та вирішив своїм багатством перемогти щасливішого від себе в коханні князя. Він наказав постригти згідно версальської моди, якої дотримувався Чарторийський, 12 хлопів, пошив їм одяг таких же кольорів та такого ж крою, як у того, що складав одяг князя.

Дізнавшись від штигунів, в якому вбранні буде князь, він з'являвся там, оточений дванадцятьма українськими хлопцями в такому самому вбранні, з такими ж зачісками, зі шпагами і в жабо, намагався бути там, де сподівався зустріти свого суперника, який тоді зовнішньо нічим не відрізнявся від його холоїв.

Того замало. Оскільки Чарторийський був князем, а Потоцький вважався простим шляхтичем, бо в той час ніхто не думав про те, щоб стати графом, до котрого, хоч би і найсправжнісінького, шляхта не мала жодної поваги, та навіть сміялася з того, то Потоцький, намагаючись і тут князя перемогти, дав наказ своєму управителю в Уманщині, щоб той знайшов якогось бідного князя та вислав до нього, а той вже буде щедро нагороджений.

І такого відшукали: то був Володимир Четвертинський, який постійно мешкав на чиншовому ґрунті та своїм вихованням майже не відрізнявся від звичайного хлопа. Його привезли до Варшави. Пан Салезій наказав його вимити, пошити йому французький гардероб, навчили його в ньому рухатись, вихлопотали йому в баварського електора (виборного монарха) орден святого Губерта і назвали його маршалком дому Потоцьких. Бідний князь отримав за це непоганий маєток, але Бог відає, скільки він мав знести зневаги, коли хтось з рідних чи близьких князя Чарторийського прибував до воєводи на прийом, а той одразу посилав за князем маршалком, звертаючись до нього: «Ваша князівська честь!» – і не шкодував для нього міцних виразів» [10, с. 19–21].

У сімейних переказах Потоцьких збереглися відомості про те, що Потоцький не хотів зашкодити своєму авторитету надмірною увагою до багатій пані, тому у вирішальний момент він надіслав їй листа, в якому пропонував їй вийти за нього, а свою відсутність мотивував тим, що дуже зайнятий, бо полює на вовків в степах України. Але це полювання пройшло для Потоцького невдало, бо багату дружину він так на цей раз і не заповнював. Коли його плани виявились марними, він попросив руки Софії Жечицької, теж вдови, померлий чоловік якої був ломжинський хорунжий Микола Цетнер. Вона принесла йому досить значний посаг, а коли померла, то Салезій одружився зі своєю родичкою Анною Ельжбетою Потоцькою, дочкою гетьмана, жінкою з жорстоким та зарозумілим характером, яка своїм посагом вагомо збільшила багатство «короля руських земель», як йменували тоді Потоцького.

Ймовірно, на зламі двадцятих і тридцятих років він подорожував. Потоцький відвідав зокрема Петербург, де був прийнятий царицею Анною Іоанівною як родич (через Салтикових). В 1732 р., після померлого без спадкоємців дяді Станіслава Потоцького, белзького воєводи, взяв у свої руки залишені йому у спадок уманські володіння на Україні (Умань, Тульчин, Торговицю, Могилів, Браїлів).

Біограф Потоцьких Антоні Хжонщевський наводить кумедний анекдот про те, яким чином Францішек Салезій став власником величезних земельних наділів, маленьким царком на Правобережній Україні.

«Салезій Потоцький став власником уманського маєтку не як спадкоємець, а отримав його як подарунок від свого дядька Станіслава, белзького воєводи, який, у свою чергу, його теж отримав як подарунок від жінки Морштина, уродженої Калиновської. Салезій Потоцький під час царювання російської імператриці Анни відвідував царський двір і був прийнятий нею як член царської родини.

Повернувшись із закордонної подорожі у французькому одязі, він дізнався від одного монаха-реформата, який був довіреною людиною белзького воєводи, що його бездітний дядько говорив про своє бажання, обминувши інших Потоцьких, віддати йому одному свою батьківську спадщину, коли б він не відмовився від національного одягу. Салезій після поради цього реформата з'явився до дядька, прибраний в польський одяг, і одразу ж отримав Уманщину» [6, с. 44–45].

Зрозумівши, як вигідно ходити в жупані, Потоцький потім до кінця свого життя так його і не скидав, а також одягав свого єдиного сина у польське вбрання.

Таким чином утворилась потужна магнатська держава, зі своїм пишним двором у Кристинополі на Львівщині, де завжди крутилося багато дрібної шляхти, слуг та посіпак, відбувалися гучні з'їзди магнатства та створювалися плани захоплення королівського трону. Королем Потоцький та його єдиний син так і не стали, натомість він нагромадив безліч посад та титулів, які робили його дуже помітною постаттю в тогочасній Польщі. Ротмістр та полковник коронного війська, староста белзький, сокальський, гайсинський, звенигородський, ропчицький, грубешівський, барський та яблонівський, маршалок коронного трибуналу в 1734 р., воєвода волинський та київський, кавалер ордену Білого Орла – ось далеко неповний список звань та важливих посад, які отримав Потоцький.

Він мав власну армію, в склад якої входили піхота, драгуни, улани та козаки, керували нею офіцери державної армії, які отримували патент короля і дозвіл сейму на свої звання.

Ніхто не мав права в'їхати на подвір'я Потоцького в кареті, а повинен був виходити з неї та йти на подвір'я пішки. Коли ж Потоцький виїздив з палацу, то загін його армії ставав під брамою і на честь магната грали у труби та били в бубони. Піддані мусили стояти перед каретою на колінах з непокритими головами, доки Потоцький не проїде. Ніхто без його ласки не міг виграти жодного судового процесу, ніхто у воєводствах белзьким, руським (львівським), волинським та брацлавським не міг без нього отримати значне місце, стати послом до сейму, депутатом, старостою, сенатором чи навіть єпископом [11, с. 44–45].

Слід віддати належне Потоцькому в тому відношенні, що він міг бути і доброзичливим до своїх підлеглих, цінувати їх не тільки за вірну службу, але й за мужність, чесність та лицарство.

Володарю великих земельних наділів, які простягнулися від Польщі до Київщини та Брацлавщини, доводилось також бути хазяїном на цих землях.

Великою проблемою для нього, як і для інших магнатів тих часів, була проблема заселення земель достатньою кількістю робітників. Тому Потоцьким проводилась звична для магнатства політика створення «слобод», тобто надання певних пільг переселенцям. Це викликало протести місцевої шляхти, від якої заохочене селянство тікало на вільні землі, це створювало стан постійної громадянської війни між дрібними та великими землевласниками, де беззаперечна перевага була на стороні магнатів, бо вони і не цурались ніяких засобів для досягнення своєї мети, і мали їх у своєму арсеналі велику кількість.

До наших днів дійшов історичний анекдот про те, що неподалік від Тульчина було старовинне село, власник якого ні за що не хотів продати його Потоцькому, котрий дуже хотів його придбати, бо те село було вже оточене його землями. Якось Потоцький запросив власника села до себе у палац у Тульчин на гулянку. Той панок, звичайно, не міг у цьому відмовити такому великому пану і гуляв там цілу ніч. Коли ж він повертався до свого села, то ніяк не міг його відшукати. Тільки вранці він побачив, що за цю ніч його село було знищено, хати розібрані, люди перевезені у заздалегідь заготовлені місця, а саме місце розоране. Судовий процес проти всесильного Потоцького нічого не дав. Ще в середині минулого століття спадкоємці того пана мали на руках усі необхідні документи на цю власність, але щось довести та перемогти магнатів Потоцьких їм було не під силу [12, с. 157].

Становище селянства на Україні, як зазначають навіть польські автори, було набагато важчим, ніж у Польщі. Селянин повинен був не тільки важко відробляти панщину, він ще мусив платити своєму пану всіляку данину. Францішек Салезій не був винятком і брав у своїх підлеглих різні види поборів: рогівщину, свиняче (тобто за утримання корів та свиней), пасічне, за різні оренди, за спуск ставка тощо. Тут все залежало від його фантазії та бажання. І якщо переселенцям спочатку надавались пільги, то з часом вони мали зносити такий самий тягар панства, як і інші селяни.

Для вирішення різних конфліктів з панами та власними підлеглими у той складний час Потоцький утримував у своїх містах та селах значне козацьке військо. Такий козацький відділ був створений і в Тульчині. Тоді, на думку краєзнавця В. А. Святелика, і виник район міста під назвою Козаччина [11, с. 47].

Проте яким би не був пан Потоцький, але він не був набагато гіршим від інших панів того часу. При ньому відбувається нове зростання міста, пожвавлення його суспільного, політичного та економічного життя.

В описі 1805 р. повідомляється, що в 1754 р. Ф. С. Потоцький віддав косялоу село Білоусівку разом із річним доходом 8500 злотих. Одночасно було передане село Одая, але в 1775 р. князь Четвертинський відібрав у домініканців це село, і Станіслав Фелікс Потоцький, син Салезія, наказав за це платити монастирю по 2304 злотих 28 грошей щороку, доки Одая не буде відібрана у Четвертинського через суд. Та справа затягнулася, і Одаю домініканці вже назад не отримали [13, арк. 36].

Після смерті Августа II Салезій був депутатом в період міжцарствування від белзького воєводства. На сесії 13 травня 1733 р. він домагався уточнення в проекті конституції пункту про присягу на виборність іноземця. Він встав разом з усією сім'єю на бік Станіслава Лещинського і в його захисті приєднався до стихійної конфедерації в січні 1734 р.

На чолі воєводської міської сторожі і своїх придворних військ він вирушив у табір Юзефа Потоцького. Восени 1734 р. він брав участь у сесіях ради конфедерації; 09 листопада 1734 р. він був призначений послом Генеральної конфедерації в Туреччині. В інструкції йому було доручено порозумітися з послом Франції в Стамбулі з проханням пояснити, що було причиною вторгнення татар на територію Росії і можливим притулком для конфедератів. Потоцький зволікав з від'їздом; 02 березня 1735 р. отримав експедицію, але не виїхав.

Точно не відомо, коли визнав він Августа III. Потоцький був тоді депутатом мирного сейму 1736 р. і був призначений суддею сеймового суду, закликаного судити винних у зраді держави та образі монарха.

Відразу ж після сейму отримав він посаду королівського кравчого. Знову був депутатом в 1738 р. від белзького воєводства, а в 1740 р. волинського воєводства. Видно, що Потоцький не грав самостійної політичної ролі, підкорюючись керівництву спочатку дяді Станіслава, а після його смерті примаса Теодора і гетьмана Юзефа Потоцького. Як людина надзвичайно заможна він був усе-таки одним зі стержнів політичної партії, з ним рахувалися.

Однак уже в цих роках визначилася характерна для Потоцького обережність і боязнь занадто великого захоплення. В 1741 р. Потоцький на заклик гетьмана готував пропрусську конфедерацію. У дійсності через протидію двору вони облишили конфедеративні плани, однак деякі депутатські сеймики восени цього року об'єдналися в конфедерацію. Розійшлися відомості, що маршалком белзької конфедерації став Потоцький. В дійсності белзький сеймик був лімітований і від нього були направлені посланці до короля з питання про його відношення стосовно конфедерації. В ході приготувань до сейму в 1744 р. Фридерік II намагався примирити для здійснення своїх планів Потоцьких, спокушуючи отриманням польської корони в тому числі Потоцького, якому ця пропозиція не була нібито немілою. Знову до уваги взяли кандидатуру Потоцького на маршалка проектованої на зламі 1744–1745 рр. опозиційної конфедерації під лозунгом внутрішньої безпеки, яка мала початися на похоронах гетьмана Михала Вишневецького

Наприкінці сорокових років Потоцький не брав участі у сеймах, однак, старався отримати якусь сенаторську посаду або чин міністра. Ще 1744 р. гетьман безрезультатно запрошував його в люблінське воєводство, але Потоцький, перш за все, був висунутий прибічниками республіканців на польну булаву відповідно до перспективної вакансії, яка наближалася після смерті старіючого Юзефа Потоцького.

Щоб закріпити шанси Потоцького, гетьман призначив його в 1749 р. замісником гетьмана української партії. У цьому ж році гетьман схилив Потоцького до прийняття функцій маршалка радомського трибуналу.

Гетьман хотів весною цього ж року замовити для Потоцького познанське воєводство. В 1750 р. він був кандидатом до радомського сейму, але маршалком не став. Він шукав в той час зближення з двором. 03 серпня 1750 р. він отримав Орден Білого Орла.

Після зірваного у 1752 р. сейму наступило зближення Потоцького з двором. Потоцький, поряд із Євстахієм Потоцьким належав до прибічників цього зближення.

У 1753 р. Потоцький був одним із пансіонерів Франції, отримуючи 16 000 франків. В кінці поточного року він приступив до організованої двором колбушевської угоди, в якій острозький родовий маєток поділено між кредиторами Януша Сангушки. Потоцькому призначили Lutowiec і Łokacze. Однак скоро вдалося переконати прибічників гетьмана, а також однодумно виступаючого з ним в цій справі Мнішха, і в лютому 1754 р. він відступив від угоди. У червні того ж року знаходився серед управляючих маєтками, представляючи у суперечці гетьмана. Восени допоміг Є. Потоцькому, підчасню королівського війська в отриманні місця в Piotrkowskim Трибуналі, об'єднуючи підтримку бельзьких і волинських депутатів. Не доклав зусиль стосовно вакантного равського воєводства. За відступ від розділу майорату і за захист благородства Brühla був нагороджений 22 травня 1755 р. волинським воєводством. 19 січня 1756 р. він отримав київське воєводство. Крайні республіканці звинувачували його за занадто примирницькі погляди стосовно двору і роз'єднання союзників [9, с. 816].

У 1755 р. уже велися переговори про шлюб сина Brühla Alojzego, варшавського старости, з дочкою Потоцького. У 1756 р. він будував плани конфедерації за допомогою Франції, розраховуючи на допомогу. У свою чергу Brühl намагався будувати плани сейму 1756 р. разом з Потоцьким, Августом Чарториським (Augustem Czartoryskim) і канцлером Яном Малаховським (Janem Malachowskim). На хвилі зближення між двором і Потоцьким перед сеймом розійшлися навіть чутки про намір шлюбу Чарториського з донькою Потоцького, але єдиним результатом цього зближення була обіцянка Потоцького, що підтримає Адама на галицькому сеймику. Балансуючи надалі між двором і профранцузькими прибічниками, Потоцький уклав під кінець жовтня 1756 р., разом з трьома іншими Потоцькими (Антонієм, Станіславом і Євстахом) та гетьманом Браницьким, договір із французьким уповноваженим міністром F. M. Durandem, зобов'язуючись надавати підтримку прибічникам можливої конфедерації.

У 1757 р. спостерігали звернення Потоцького до прусів і глибоке незадоволення політикою двору. Погрожував навіть, що відречеться від сенаторського крісла і прийме гданське громадянство.

Весною 1759 р. дійшло в результаті, незважаючи на великий опір з боку Потоцького, до згоди в справі шлюбу молодого Alojzego Brühla (січень

1760 р.). Потоцький вважав, що набуде виключного впливу на роздачу вакансій у ближніх воєводствах. Влітку 1759 р. він підтримував у Любліні маршалка Мнішха в його процесі з канцлером Малаховським. Скоро його стосунки з двором погіршилися. З одного боку, шлюб доньки не був благополучним; проведено декілька спроб примирення, але сам Потоцький думав про розлучення. З другого боку, був ображений, що двір – влітку 1761 р. підтримав Євстаха Потоцького, генерала литовської артилерії, в озброєній суперечці з Потоцьким про ярмарки в Тартакові і Тернополі. До непорозумінь дійшло також по причині проведеного в 1761 р. підскарбієм Теодором Весслом (Teodora Wessla) скорочення монет; двір звинувачував Потоцького у негативному ставленні до скорочення.

Потоцький у майнових спорах зі своїми родичами був безпощадний. Після смерті волинського воєводи Міхала Потоцького (помер в 1750 р.) став опікуном його дітей (і їх майна) і у зв'язку з цим сварився з його сином, красноставським старостою Феліксом Потоцьким, беручи під захист дружину воєводи, вдову Мар'яну із сім'ї Огінських. В 1751 р. дійшло до напруження між Потоцьким і гетьманом Юзефом Потоцьким у питанні приданого дружини Потоцького. Він вів суперечки, зокрема, про опіку над Катаржиною Косаківською. Після закінчення спору про ярмарок він дуже сварився з Євстахом Потоцьким про опіку над познанськими синами воєводи, дітьми померлого в 1760 р. свого тестя Станіслава Потоцького.

Надалі Потоцький здійснював опіку і нагляд над прикордонними судами. Він постачав сусідам харчі та фураж, у випадку необхідності, використовував для свого захисту придворну охорону. Він слідкував за функціонуванням судів і доповідав про перерви в їх роботі двору і гетьману. Особливо багато турбот доставляли йому хвилювання на східному кордоні. Він звинувачував у 1750 р. коменданта київського замку у навмисній підтримці гайдамацьких набігів. Заселення сербів під командуванням генерала Chorwata в прикордонних степах і створення так званої Ново-Сербії додало йому багато клопотів. Наказував своїм підлеглим у 1752 р. (у квітні) чинити перешкоду переходу сербів через польську землю. Протегував Адаму Мрозовецькому у боротьбі з гайдамаками і з ново-сербями.

Відповідно до постійних зіткнень з генералом Chorwatem Потоцький вирішив вислати в 1758 р. в Петербург свого особистого посланця Карловського. Для польських прикордонних суддів він побудував на нейтральній землі слобідку, яку в серпні 1760 р. росіяни захопили, знищили і арештували її губернатора. Після смерті цариці Єлизавети Потоцький задумав відіслати посланців до Петра II, в т. ч. зі скаргами на Chorwata.

Набагато краще склалися стосунки на польсько-турецькому кордоні. Потоцький приймав у себе посланців паші, підтримував дружні стосунки з кримським ханом і в 1755 р. разом з гетьманом поздоровляв нового хана зі вступом на трон, просячи його заодно прислати татарського посла на сейм. В цьому році приймав у Кристинополі турецького посла Ali Ağa, який направлявся через Дубно у Варшаву. Підтримував постійну, щотижневу

переписку із валашським господарем, який надсилав йому відомості з Туреччини. У виступі на раді сенату 1758 р. Потоцький хвалив роботу прикордонних судів з турецької сторони. Трохи ускладнилися стосунки з ханством і Порта в 1759 р., коли в Польщі заховалося декілька сот татарських і волошських біженців, а серед них брат скинутого з престолу хана і претендент *Nadży Gerej*. Розмістилися вони у маєтках Потоцького. Потоцький переносив небажаний візит доти, поки польський посол у Стамбулі *Józef Podoski* не отримав пробачення для *Nadży Gereja* (1760 р.). *Podoski* крім того, уладнав багато справ самого Потоцького, зокрема питання вільного доступу турецьких підданих на могилівську ярмарку. Другою причиною напруження, яке призвело до згурпування татарських військ на кордоні з Польщею, було зіткнення між ханом і підстолиєм Любомирським з питання пограбування бессарабських купців. У жовтні 1762 р. Потоцький брав участь у роботі знову створеної польсько-терецької прикордонної комісії і влаштував складчину на суму, яку Любомирський мав заплатити як відшкодування збитків хану [9, с. 818].

Майже монополістична позиція Потоцького, а також придворно-республіканської партії в українських воєводствах піддалися певному послабленню, коли в 1761 р. поселився в сокальському старостві Казимир Понятовський і почав серед тамошньої шляхти об'єднувати прибічників. Бачучи зростання двору після смерті Єлизавети Петрівни і Петра III, Потоцький закріпив свої зв'язки як із двором, так із республіканцями, не відмовляючись все таки від підтримки деяких стосунків, в основному через Любомирського. Нове зближення Потоцького з двором виникло з ініціативи Мнішха, який з об'єднуючою місією вислав на іменини його дружини свою сестру Людвіку, вдову гетьмана Юзефа Потоцького (липень 1762 р.). На передсеймових сеймиках у серпні цього ж року Потоцький добивався рекомендації в королівську канцелярію замісника великого канцлера. Йому це вдалося, зокрема на галицькому сеймику, але за умови, що порекомендує на булаву Є. Потоцького.

У напруженій ситуації в 1763 р. коли Чарториські готували державний переворот, Потоцький за домовленістю з двором спостерігав за депутатськими сеймиками, які мали принести славу придворній партії. Потоцький підтримав кандидатуру *Й. Ротоцького* в сейм. Вважали, що за послуги Салезій сподівався принаймні на печатку, якщо не на булаву. Він був призначений делегатом королівського трибуналу в *Piotrkowie*. Однак перш ніж розігралася баталія щодо депутатських сеймиків, Потоцький влітку їздив у Люблін, щоб підтримати в Трибуналі справи своїх. До Трибуналу він з'явився в супроводі численної придворної охорони і там, перед початком, паж Потоцького, приніс із Дрездена звістку про смерть короля.

Хоча період існування без короля він почав як саський прибічник, уже у жовтні Потоцького вважали тихим кандидатом на корону. У лютому 1764 р. *Venoît* спростовував інформацію, що Потоцький є кандидатом на корону.

Салезій відзначався інтригами і з російським двором.

Коліївщина, яка охопила більшість маєтків Потоцького, особливо на Уманщині, знищила його міць, втім числі військову. Під час продовження барської конфедерації розповсюджувалися чутки про підтримку Потоцьким конфедератів. Нейтральна позиція Потоцького призвела до того, що, з одного боку, конфедерати розраховували на його підтримку і доброзичливість, а з іншого боку – росіяни та їх прибічники, які мали надію, що завойовують його прихильність для проєктованої в 1770–1771 рр. Паніним і послом Волконським реконфедерації. Приманкою мала бути надія на зняття з престолу Stanisława Augusta. Весною 1770 р. Панін вважав Потоцького за «добре налаштованого», але складного для отримання. Потоцький не дав утягнути себе в ці починання, хоча йому було запропоновано відшкодування за знищення гайдамаками Умані. У липні 1771 р. виправдовувався перед висланим послом Росії, що вік, відсутність довіри у суспільстві і здоров'я не дають йому змоги приєднатися до запропонованої росіянами партії, яка мала працювати над мирними переговорами [9, с. 820].

Потоцьких поглинув у той час любовний зв'язок, а потім таємний шлюб єдиного сина Сілезія – Станіслава Щенсного з Гертрудою Комаровською.

Потоцький про шлюб дізнався випадково і по факту. Гостро зреагував на це, вимагав від сина згоди на розлучення, намагався зібрати Комаровських у Кристинополі, а коли це не вдалося і коли Комаровські, чуючи погрози, переїхали, Потоцький здійснив 13 лютого 1771 р. спробу нападу декількох сот озброєних козаків, одягнених у російські мундири, на маєток Комаровських і викрадення Гертруди. В тому, що Потоцький був винуватцем нападу, Комаровські не сумнівалися і виступили зі скаргами проти нього. Однак Потоцький через неповні два роки клявся на смертному ложі, що не наказував викрадати, і що зробив це в ім'я погано зрозумілої дружби російський генерал П. Румянцев. У відповідь на дорікання Комаровських і звинувачення у викраденні та ув'язненні доньки (про її смерть ще не знали), а також у тому, що наполягав на розлученні в консисторії без її присутності і навіть без адвоката, Потоцький звинуватив Комаровських у «викраденні або дебоші сина, що є, звичайно, кримінальним злочином». Незважаючи на таку агресивну атаку з боку небажаних тестів свого сина, Потоцький з великим побоюванням спостерігав починання Комаровських, які вирушили за справедливостю до Варшави, де за них заступилися подільський воєвода Stanisław Bernard Godzki і канцлер Andrzej Młodziejowski (цей таки брав гроші від обох сторін). На допомогу Потоцькому вирушила до столиці Косаковська, щоб слідкувати за ходом справи, затягувати і підкупляти.

Тим часом, Потоцький вислав сина в оточенні довірених слуг спочатку у Зборов, а потім за кордон, намагаючись повністю ізолювати його від Комаровських і не допустити яких-небудь контактів. Синове каяття йому вдалося швидко отримати, пізніше, у 1772 р., коли Щенсний розважався за кордоном, Потоцький тиснув на нього, щоб сам здійснив спробу залучення на свій бік папського нунція у Відні. У процесі, який затягнувся, Салезій мав багато союзників у країні та за кордоном.

Серед сімейних клопотів, відсутнього на громадській арені Потоцького застав розподіл Польщі. Частина його маєтків опинилася захопленою австрійцями. Під час нових змін виросла імовірність розв'язання справи з Комаровськими не на користь Потоцького, але жодного з судових приговорів Потоцький не дочекався.

Почергово завдяки спадку і двом останнім шлюбом Потоцький вступив у володіння величезним статком. Перша дружина надала йому, зокрема, барське староство. У 1742 р. він отримав маєтки після померлої в цьому році матері, які вона утримувала у довічному використанні. В цьому ж 1742 р. друга дружина Анна із роду Потоцьких надала йому також великий спадок. У 1771 р. володів 11 королівськими землями, які приносили більш ніж 200 000 злотих щорічно. Його маєтки налічували 70 міст і декілька сотень сіл. Найбільший і найщільніший комплекс становила Уманщина з Уманню, Тульчином, Торговицею, Могилевим і Брагіловим, приносячи щорічно 100 0000 доходу. Його резиденцією був Кристинопіль, в якому в п'ятдесятих роках збудував палац і заклав сад у французькому стилі. Кристинопольська резиденція утримувала також численний двір, який захищався придворним військом і декількома десятками бронзових гармат. В оточенні Потоцького, як і його дружини, було багато шляхти і шляхтянок із менш знатних сімей. Діючий у 1761–1773 рр. придворний театр показував балети і опери; Потоцький мав також власний придворний оркестр, приймав у себе численних артистів. Маєток Потоцького славився розкішшю і жорсткою церемоніальністю, за якою, зокрема, слідкувала друга дружина Потоцького [9, с. 821].

Порівняно багато відомо про діяльність Потоцького в уманських маєтках. Потоцький здійснив організовану акцію колонізації і благоустрою цих обезлюднених і найбільш підданих гайдамацьким нападам територій. За словами Потоцького, Уманщина «підтримала Річ Посполиту» від подальшого вторгнення «московської військової сили і міці».

Головним оплотом була Умань, де Потоцький утримував придворну охорону від декількох сот до декількох тисяч чоловік, одягнених в однакові мундири, так званих уманських козаків. У зв'язку зі збільшенням кількості жителів на цих територіях Уманщина була поділена на менші округи, на чолі яких стояли окремі губернатори. Поселенцями на колонізованих територіях були кріпаки Потоцького із маєтків всередині країни, але також і втікачі-кріпаки, про яких роками згадували їх господарі. Наскільки загроза гайдамацьких нападів у цьому прикордонному районі, що систематично спустошувався, стримувала поселенців, настільки притягували їх полегшення в повинностях і спеціальних привілеях. Наприклад, Умань у 1761 р. отримала Магдебурзьке право і привілеї на ярмарки.

Турбувався також про ярмарки в Могилеві і про вільний доступ на них із Туреччини. Його поселенська діяльність привела до безсумнівного розквіту цих земель і відновлення економіки.

Мірою їх розвитку можуть свідчити більш ніж 100 заснованих Потоцьким в 50–60-х рр. XVIII ст. уніатських парафій. Потоцький підтримував унію і, щоб закріпити її вплив, заснував в Умані громадські Базиліанські школи (колегіум з чотирма професорами), монастир у Струсові (приблизно 1760 р.), в Кристинополі (1763–1764 р.), в Умані (1766 р.), а також у галицькій землі, у воєводстві белзьким і брацлавським. Щедрістю Потоцького користувалися багато монаших орденів. Він заснував монастир базиліанів у Кристинополі (1763 р.), обдарував бернардинів в Соколі (1777 р.) тощо.

Як справжній «королик» дбав Потоцький про різних своїх кріпаків. Вірменам, які жили в Могилеві, розробив такі ж привілеї, які мали і львівські вірмени.

Було відомо, що він дбав про своїх єврейських кріпаків і охоче використовував їх як у своїх дипломатичних місіях, так і в здійсненні нагляду за управляючими маєтків. У його маєтках жило багато багатих і впливових євреїв. Він дозволив їм мати в Тартакові типографію, яку приблизно в 1754 р. передав єзуїтам. Незважаючи на безсумнівний розквіт, маєтки ці неодноразово спустошувалися, а придворні козаки Потоцького нібито самі мали проблеми з гайдамаками.

Край святості Уманщини поклала Коліївщина і страшна різанина в Умані (21 червня 1768 р.).

Потоцький помер у Кристинополі 22 жовтня 1772 р.

Потоцький був двічі одружений. Першою його дружиною була Софія із роду Rzeczyckich (померла 1741 р.). Другою дружиною була Анна Ельжбета із роду Потоцьких (1724–1772 рр.), донька Станіслава, познанського воєводи. Вона відігравала у житті чоловіка велику роль, не тільки принесла йому значне придане, але також свою амбіцію і гордість, впливаючи на його просування. Відомий був її поганий характер і недоступність, а автори мемуарів згадують суворий порядок.

Від першого шлюбу Потоцький мав сина Людвіка Стефана, який помер у дитинстві, а від другого шлюбу – чотири доньки, а також єдиного сина – Станіслава Щенного.

Jan Nepomucen Poniński, описуючи портрет Потоцького в 1764 р., приписував йому риси, що розкривалися почергово: патріотизм, великодушність, постійність і діяльність, а також підлість, боягузливість, слабкість, нерішучість та інтриганство, головною рисою було марнославство, невміння «відрізнити справжню славу від брехливої (несправжньої)» [9, с. 822]. Образ Потоцького увійшов у літературу у зв'язку з трагічним шлюбом його сина та Гертруди із сім'ї Комаровських [14, с. 29].

Список використаних джерел

1. Долгоруков П. В. Российская родословная книга / П. В. Долгоруков. – СПб., 1856. – Ч. 3.

2. Borkowski J. S. Dunin. Panie polskie przy dworze rakuskim / J. S. Borkowski. – Lw., 1895.
3. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze / Adam Czartkowski. – Lw., 1925.
4. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki / Jerzy Łojek. – Warszawa, 1982.
5. Łojek Jerzy. Potomkowie Szczęsnego / Jerzy Łojek. – Warszawa, 1980.
6. Chrzęszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna / A. Chrzęszczewski. – Warszawa, 1976.
7. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – T-9. – Województwo Podolskie. – 2-e wyd. / R. Aftanazy. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996.
8. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – T. 10. – Województwo Braclawskie. – 2-e wyd. / R. Aftanazy. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996.
9. Czeppe M. Potocki Franciszek Salezy / M. Czeppe // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. – Tom XXVII. – 1984–1985. – S. 814–822.
10. Ciepieńko-Zielińska Donata. Królewężta na Tulczynie / Donata Ciepieńko-Zielińska. – Warszawa, 1962.
11. Святелик В. А. Історія Тульчина XVI – XVIII. Від появи міста до часів гайдамаччини / В. А. Святелик. – Тульчин, 1998.
12. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета для описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1900. – Вып. 9.
13. Хмельницький обласний державний архів. – Ф. 685. – Оп. 4. – Спр. 7.
14. Чубіна Т. Д. Розвиток українських маєтків Станіслава Щенсного Потоцького / Т. Д. Чубіна // Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці. – Черкаси: Вид-во ЧІПБ МНС України, 2005. – Вип. 5. – С. 29–30.

References

1. Dolgorukov, P. V. Rossijskaja rodoslovnaja kniga. – SPb., 1856. – Ch. 3.
2. Borkowski, J. S. Dunin. Panie polskie przy dworze rakuskim. – Lw., 1895.
3. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925.
4. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – Warszawa, 1982.
5. Łojek Jerzy. Potomkowie Szczęsnego. – Warszawa, 1980.
6. Chrzęszczewski, A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976.
7. Aftanazy, R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T-9. Województwo Podolskie.- 2-e wyd.- Wrocław, Warsz., Kraków, 1996.
8. Aftanazy, R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.10. Województwo Braclawskie,- 2-e wyd. – Wrocław, Warsz., Kraków, 1996.
9. Czeppe M. Potocki Franciszek Salezy // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1984-1985 – S. 814-822.
10. Ciepieńko-Zielińska Donata. Królewężta na Tulczynie. – Warszawa, 1962.
11. Svjatelj, V. A. Istorija Tul'china XVI–XVIII. Vid pojavi mesta do chasiv gajdamachchini. Tul'chin, 1998.

12. Trudy Podol'skogo eparhial'nogo istoriko-statisticheskogo komiteta dlja opisanija Podol'skoj eparhii. – Kamenec-Podol'skij, 1900. – Vyp. 9.
13. Hmel'nic'kij oblasnij derzhavnij arhiv. – F. 685. – Op. 4. – Spr. 7.
14. Chubina, T. D. Rozvitok Ukraïns'kih maetkiv Stanislava Shhensnogo Potoc'kogo. // Visnik gumanitarnogo naukovogo tovaristva: Naukovi praci. – Cherkasi: Vid-vo ChIP

T. D. Chubina

Franciszek Salesiy Pototsky: portrait on the background of the era

The proposed reconnaissance is an attempt in contemporary Ukrainian historical science to comprehend, generalize, and, ultimately, objectively assess the life of Polish politician, magnate Franciszek Salesiy Pototsky (1700–1772). His biography, coverage of actions in the public arena, in the administrative and business plan and in his personal life against the backdrop of the rich on the events political life deepens understanding of the era and provides materials on the domination of Polish magnates in the Ukrainian lands.

Keywords: biography, Pyliava emblem, the Pototsky family, Franciszek Salesiy Pototsky, Stanislav Shchensnyi Pototsky.

Т. Д. Чубина

Францишек Салезий Потоцкий: портрет на фоне эпохи

Предлагаемое исследование является попыткой в современной украинской исторической науке осмыслить, обобщить, и, наконец, объективно оценить жизнь польского политика, магната – Францишка Салезия Потоцкого (1700–1772 гг.). Его жизнеописание, освещение поступков на общественной арене, в административно-хозяйственном плане и в личной жизни на фоне богатого на события политической жизни, углубляет понимание эпохи и предоставляет материалы о господстве польских магнатов на украинских землях.

Ключевые слова: биография, герб Пилява, род Потоцких, Францишек Салезий Потоцкий, Станислав Щенский Потоцкий.